

Дмитро Миколенко

кандидат історичних наук, доцент, кафедра нової та новітньої історії, Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна (Харків, Україна), dmikolenko@gmail.com

**ВІД ДИКТАТОРА І КОРИСТОЛЮБНОГО БУРЖУА
ДО ВИРАЗНИКА ДЕРЖАВНИХ ІНТЕРЕСІВ:
ТРАНСФОРМАЦІЯ ОБРАЗУ СТЕФАНА СТАМБОЛОВА
В ІСТОРІОГРАФІЇ НРБ**

У статті розглядаються особливості висвітлення болгарськими вченими періоду існування НРБ внутрішньої і зовнішньої політики уряду С. Стамболова. Автор приходить до висновку, що розкриття науковцями деяких ключових питань, пов'язаних з указаною темою, є доволі суперечливим. Кожне нове покоління болгарських істориків по-різному сприймало заходи видатного державника, починаючи з другої половини 1960-х років намітилася стійка тенденція до його реабілітації.

Ключові слова: історіографія Народної Республіки Болгарії(я), С. Стамболов, Народно-ліберальна партія, марксистська методологія, класовий підхід.

Dmytro Mykolenko

Candidate of Historical Sciences (Ph. D. in History),
Lecturer, Department of Modern and Recent History,
V. N. Karazin Kharkiv National University
(Kharkiv, Ukraine), dmikolenko@gmail.com

**FROM THE DICTATOR AND SELFISH BOURGEOIS
SPOKESMEN FOR THE PUBLIC INTEREST: THE
TRANSFORMATION OF THE IMAGE OF BULGARIA STEFAN
STAMBOLOV IN HISTORIOGRAPHY**

The article discusses the features of the lighting period of the Bulgarian scientists Bulgaria's domestic and foreign policy of the government S. Stambolov. The author concludes that the disclosure of some of the key issues related to the presented topic is quite controversial. Each new generation of Bulgarian historians have a different perception of the

outstanding statesman initiatives, since the second half of the 1960s. there has been a strong tendency towards its rehabilitation.

Keywords: *People's Republic of Bulgaria historiography, S. Stambolov, People's Liberal Party, the Marxist methodology, class approach.*

Остання третина XIX ст. для Болгарії пройшла під знаком становлення державності. Важливу роль у цьому процесі зіграв відомий політичний діяч країни Стефан Ніколов Стамболов (1854–1895). Протягом 1870–1878 рр. він брав участь у національно-визвольному русі проти османської влади; після створення самостійного болгарського князівства (1878) неодноразово обирався депутатом парламенту – Народних зборів, був членом Ліберальної партії; з 1884 по 1886 р. перебував на посаді голови IV Звичайних народних зборів (ЗНЗ); 1885 р. активно виступав на підтримку об'єднання Болгарії і Східної Румелії.

На політичну авансцену С. Стамболов зійшов у 1886 р. Саме тоді в країні відбувся державний переворот, організований проросійськи налаштованими офіцерами болгарської армії, які заради врегулювання відносин із Санкт-Петербургом вирішили відсторонити від влади князя Александра I Батенберга. С. Стамболов не підтримав бунтівників, а здійснив контрпереворот з метою відновлення на троні законно обраного монарха. Здобувши у цьому протистоянні перемогу, він у 1886–1887 рр. очолював Регентську раду – орган, створений після зречення Батенберга від престолу. На цій посаді С. Стамболов сприяв приходу на болгарський трон князя Фердинанда Саксен-Кобург-Готського й обмеженню впливу Росії на внутрішні справи Болгарії. Його принципова позиція щодо взаємин із Санкт-Петербургом, а також небажання останнього йти на компроміси з прагненнями Софії призвели до розриву в 1896 р. двосторонніх дипломатичних відносин.

З 1887 по 1894 р. С. Стамболов очолював уряд країни, поєднуючи виконання посадових обов'язків з членством у заснованій ним в середині 1880-х рр. Народно-ліберальній партії (НЛП). Реалізуючи свої владні повноваження, він застосовував авторитарні методи правління. Через це більшість громадськості країни сприймала його як диктатора. Зворотною

стороною його діяльності стали значні успіхи Болгарії у модернізації економіки та розвитку ринкових відносин. Крім того Софія домоглася від Порти суттєвих поступок у вирішенні на свою користь македонсько-одринської проблеми, а всупереч намаганням Росії ізолювати князівство на європейській арені, С. Стамболову вдалося налагодити контакти з Австро-Угорщиною і Великою Британією, заручившись їхньою підтримкою на міжнародному рівні.

Політична спадщина, що її залишив після своєї трагічної загибелі у 1895 р. С. Стамболов, також має суперечливий характер. Зміцнивши інститут монархії та забезпечивши легітимність правлячої династії, він відкрив Фердинанду шлях до встановлення на початку ХХ ст. режиму особистої влади. Протистояння між угрупованнями русофобів і русофілів, яке розпочалося за часів регентства С. Стамболова, протягом тривалого періоду залишалося найхарактернішою особливістю партійної системи країни й свідченням розколу в суспільстві. Надмірне розширення штату чиновників і поліцейського апарату, характерне для епохи перебування при владі «стамболовістів», стало невід'ємним атрибутом системи адміністративного управління Болгарії. Воно обтяжувало державний бюджет та зрештою спричинило декілька криз в економіці, що їх країна звідала наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. Наслідки ускладнення взаємин із Росією, у тому числі й розрив з нею дипломатичних відносин, нагадували про себе і після відновлення у 1896 р. офіційних двосторонніх зв'язків. Санкт-Петербург обрав собі нового фаворита на Балканах – Сербію, та всіляко сприяв реалізації зовнішньополітичних амбіцій Белграда.

Російська дореволюційна історіографія¹ створила однозначно негативний образ політика, діяльність якого призвела до довготривалої перерви у взаємовідносинах із Санкт-Петербургом, а

---

¹ *Матвеев П. А.* Болгария после Берлинского конгресса: Исторический очерк – Санкт-Петербург, 1887; *Овсяный Н. Р.* Болгария и болгары. – Санкт-Петербург, 1900; *Погодин А. Л.* История Болгарии. – Санкт-Петербург, 1910.

також сприяла встановленню «режиму кровавого терору» в Болгарії. Деякі спроби по-іншому оцінити роль С. Стамболова в історії робилися в Радянському Союзі упродовж 1920–1930-х рр. На тлі різкої критики зовнішньої політики Російської імперії починання болгарського прем'єр-міністра трактувались як прагнення захистити національні інтереси держави². Однак уже під час Другої світової війни зазначена тенденція змінилася дореволюційним підходом до інтерпретації ініціатив С. Стамболова: у не чисельних повоєнних публікаціях³ радянських авторів із вказаної тематики він знову перетворився на негативного героя – цього разу провідника інтересів Німеччини й Австро-Угорщини на Балканах, типового представника буржуазії, котрий прагнув особистого збагачення за рахунок зловживань владою. Сучасні російські дослідники⁴ переглянули оціночні підходи своїх попередників щодо цілей, пріоритетів, засобів і методів ведення С. Стамболовим зовнішньої і внутрішньої політики. Його діяльність розглядається ними переважно у контексті розбудови національної держави, а також розвитку економіки і соціальної сфери. При цьому частіше підкреслюються саме заслуги регента

---

² *Северцев П.* Царская дипломатия на Балканах (Из воспоминаний) // Международная жизнь. – 1923. – № 1. – С. 148–160; *Сидельников С. И.* Авантюра русского царизма в Болгарии (1878–1896 гг.) // Учёные записки Ленинградского государственного университета: Серия история. – 1939. – Т. 36. – Вып. 3. – С. 145–180; *Гримм Э. Д.* К истории русско-болгарских отношений // Новый восток. – 1924. – Кн. 5. – С. 68–85.

³ История Болгарии / Под ред. П. Н. Третьякова, С. А. Никитина. – Москва, 1954. – Т. 1; *Кинятина Н.* Болгария в балканской политике России (1886–1896 гг.) // Отечественная история. – 1992. – № 2. – С. 43–55.

⁴ *Косик В.* Размышления о судьбах Болгарии, Стефана Стамболова, государственности // Человек на Балканах. Государство и его институты: гримасы политической модернизации (последняя четверть XIX – начало XX вв.). – Санкт-Петербург, 2006. – С. 117–124; *Гришина Р.* Лики модернизации в Болгарии (бег трусцой по пересечённой местности). – Москва, 2008.

і прем'єр-міністра у перетворенні Болгарії на модерну європейську країну.

У західній історіографії перші наукові праці, присвячені вивченню біографії С. Стамболова, з'явилися ще наприкінці XIX ст. У них ініціативи політика оцінювались однозначно позитивно. Свою позицію автори, серед яких фігурує і англійський журналіст А. Біман⁵, аргументували переважно тим, що С. Стамболов сприяв зміцненню незалежності князівства, а також її переорієнтації на Захід. Подібне визначення притаманне і сучасному американському науковцю Д. Перрі, котрий вивчав процеси соціально-економічної і політичної модернізації Болгарії в останній третині XIX ст. В одному із своїх досліджень⁶ він підкреслив вагомий внесок прем'єр-міністра у перетворення відсталого аграрної країни на європейську державу.

А от у болгарській історіографії різні аспекти діяльності С. Стамболова інтерпретувалися неоднозначно. На початку XX ст. з'явилися перші роботи⁷, котрі також стосувалися вивчення біографії відомого державного діяча. Образ С. Стамболова, створений публіцистами й істориками у цей період, вирізняється суперечливістю. Одні характеризували його як національного героя та рятівника держави⁸, інші називали узурпатором, диктатором і русофобом⁹.

Державний переворот за підтримки Червоної армії 9 вересня 1944 р., прихід до влади Вітчизняного фронту, подальше проголошення Народної Республіки Болгарія (НРБ) у 1946 р. та встановлення комуністичного режиму поклали початок форму-

---

⁵ *Биман А.* Стамболов: Биография. – София, 1990.

⁶ *Perry D.* Stefan Stambolov and the Emergence of Modern Bulgaria, 1870–1895. – Durham, 1993.

⁷ *Радев С.* Строителите на съвременна България : Царуването на кн. Александра 1879–1886. – София, 1910. – Т. 1; *Радев С.* Строителите на съвременна България : Регентството. – София, 1911. – Т. 2.

⁸ *Генадиев П.* Стефан Стамболов : Исторически случаи от живота на български политически дейци / Съст.: Н. Игов, Ц. Величков. – София, 1991.

⁹ *Маджаров М.* От самовластие към свобода и законност. – София, 1936.

ванню марксистської методології в історичній науці країни. У нових умовах інтерпретація подій, пов'язаних з політичною кризою 1886–1887 рр. та правлінням С. Стамболова, отримала важливий підтекст, адже, потрапивши у «міцні обійми» СРСР, балканська держава знову різко змінила вектор своєї зовнішньополітичної орієнтації, цього разу – на Схід. В офіційній ідеології, що забезпечувала легітимацію влади Болгарської комуністичної партії (БКП), культивувалися деякі традиційно усталені у свідомості громадян країни стереотипи, котрі ще в ХІХ ст. відігравали важливу роль у русофільських програмах. «Батько народів» Й. Сталін, завдавши поразки А. Гітлеру та врятувавши Центральну і Південно-Східну Європу від нацизму, фактично продовжив справу російського царя, який 1878 р. звільнив Болгарію від османської влади¹⁰.

Творці «нового канону» в історичній науці почали завзято реанімувати доктрину панславізму. Спираючись на праці лідерів «тісняків» / комуністів^{*},¹¹ та «широких» / «об'єднаних» соціалістів^{**},¹², а також опонентів НЛП із русофільського табору¹³, вони

---

¹⁰ Дечев С. Нежеланият Стамболов : Раждането на новата интерпретация за Стамболов и стамболовизма в българската историография в края на 40-те и началото на 50-те години на ХХ век // Анамнеза. – 2008. – № 2. – С. 4.

^{*} З 1903 р. представники Болгарської робітничої соціал-демократичної партії («тісні соціалісти») – БРСДП (т. с.), а з 1919 по 1990 р. Болгарської комуністичної партії («тісні соціалісти») – БКП (т. с.).

¹¹ Благоев Д. Принос към историята на социализма в България. – София, 1906; Благоев Д. Кой ще даде Стамболов в съд? // Съчинения. – Т. 3. – София, 1957. – С. 153–156.

^{**} З 1903 р. члени Болгарської робітничої соціал-демократичної партії («широкі соціалісти») – БРСДП (ш. с.), а з 1908 по 1948 р. Болгарської робітничої соціал-демократичної партії («об'єднана») – БРСДП (об.).

¹² Sakasoff J. Neoslavism, Balkan Federation and Social Democracy [Електроний ресурс] – Режим доступу: <https://www.marxists.org/history/etol/revhist/otherdox/balk/sakasoff.htm>; Сакъзов Я. Поглед върху новата история на България и мястото на болгарските социалисти. – София, 1906.

закріпили за С. Стамболовим такі визначення-штампи як «русифоб», «диктатор», «провідник інтересів буржуазії». Подібна тенденція простежується і в роботах¹⁴ вчених, котрі вивчали історію Болгарського екзархату. В їхніх працях православні ієрархи постають в образі послідовних противників «стамболовістів», поборників проросійського курсу Софії.

Досліджуючи внутрішньополітичні процеси у Болгарії, історики почали застосовувати марксистську методологію і класовий підхід. За таких обставин роботи ідеологів соціалістів Д. Благоєва і Я. Сакизова набували величезного значення для науковців та слугували поясненнями більшості соціально-економічних і політичних процесів, що відбувалися в країні впродовж останньої третини ХІХ ст. Втім деякі, існуючі в них положення суперечили офіційній державній ідеології НРБ. Наприклад, теза про боротьбу країни за національну незалежність проти зазіхань Росії у 1886–1887 рр.

Таким чином, наприкінці 1940-х – на початку 1950-х рр. Болгарія стояла перед необхідністю створення нової історичної версії діяльності С. Стамболова. Важливу роль у цьому відіграли роботи¹⁵ П. Топалова, Я. Йоцова, Х. Хрїстова і Ж. Натана,

---

¹³ *Маджаров М.* От самовластие към свобода и законност. – София, 1936; *Данев С.* Мемоари / Съст. и ред. : Е. Стателова, К. Гергинов. – София : Университетско изд-во «Св. Климент Охридский», 1992.

¹⁴ *Пашев Г.* Търновският митрополит Климент (Васил Друмев) като славянофил и русофил // Славянска мисъл. – 1945. – Кн. 3–4. – С. 31–42; *Снегаров И.* Фердинанд (1887–1918) и българската църква // Духовна култура. – 1946. – Кн. 8. – С. 1–18; *Манев М.* Ролята на българската църква в помирението на България с Русия през 1896 // Славянска мисъл. – 1946. – Кн. 5. – С. 23–32.

¹⁵ *Топалов П.* Борбата на българския народ за демократично устроїство и независимост на България (1878–1894) // Исторически преглед. – 1945–1946. – № 4. – С. 435–481; *Йоцов Я.* Класи и партии у нас до 1923 година // Исторически преглед. – 1947. – № 2. – С. 177–193; *Хрїстов Х.* Към характеристиката на Стамболовия режим // Исторически преглед. – 1951. – № 1. – С. 19–49; *Йоцов Я.* Към характеристиката на «народняшкото» управление (1894–1899) // Истори-

в яких «стамболовісти» постають представниками інтересів новосформованої крупної торгової і промислової буржуазії, тобто заможних прошарків суспільства. Натомість їхні опоненти – прихильники П. Каравелова («каравелісти») і прибічники Д. Цанкова («цанковісти») намагалися реалізувати на практиці вимоги дрібних підприємців, ремісників і селян. Члени ж створеної після відставки уряду С. Стамболова Народної партії («народняки»), за твердженням Я. Йоцова теж, як і «стамболовісти», спиралися на багатіїв, тільки вже на чорбаджіїв – пристосуванців до османської влади, а отже на найбільш консервативно налаштовані верстви суспільства.

Політичний режим, що його уособлював С. Стамболов, починає інтерпретуватися істориками як втілювач у життя прагнень торгово-індустріальної буржуазії, котра у другій половині 1880-х рр. превалювала над дрібними товаровиробниками міста і села. Болгарські вчені¹⁶ послідовно ігнорують поширене у роботах Д. Благоєва і Я. Сакизова твердження про прогресивний характер економічних заходів уряду С. Стамболова.

Величезних змін набуло й висвітлення міжнародної політики «стамболовістів». І. Панайотов¹⁷, який продовжував свою наукову кар'єру за часів НРБ, у порівнянні зі своїми попередніми працями вже по-іншому трактував прозахідний зовнішній курс С. Стамболова, пояснюючи його впливом Австро-Угорщини, котра намагалася обмежити позиції Російської імперії на Балканах. Орієнтація Софії на Відень у подальшому визначила її воєнні поразки в 1913 і 1918 рр. А от історик Д. Косев інакше характеризував зовнішньополітичні заходи уряду «стамболо-

---

чески преглед. – 1951–1952. – № 2. – С. 123–142; *Натан Ж.* История экономического развития Болгарии. – Москва, 1961.

¹⁶ *Христов Х.* Към характеристиката на Стамболовия режим // Исторически преглед. – 1951. – № 1. – С. 19–49.

¹⁷ *Панайотов И.* Австрия, Русия и съдбата на Балканите // Исторически преглед. – 1945–1946. – № 4–5. – С. 482–512; *Панайотов И.* Из руско-българските отношения през Балканските войни 1912–1913 г. // Известия на Института по история. – София, 1968. – Т. 20. – С. 53–92.

вістів». У своїй статті¹⁸ він пов'язував болгарсько-австрійське зближення з економічними інтересами буржуазного класу Болгарії. У той же час, зазначає автор, підприємці, зацікавлені в російському ринку, об'єднувалися навколо «каравелістів» і «цанковістів»¹⁹. Думку свого колеги розділяв і Х. Христов²⁰, який до того ж захищав тезу про перевагу русофільських настроїв серед широких прошарків населення країни – ремісників і селян.

Своєрідним підсумком періоду, що ознаменував собою перехід до тотального домінування марксистської версії минулого, стало створення першої в НРБ колективної праці²¹ з історії Болгарії. В її написанні взяли участь вже згадувані нами Д. Косев, Х. Христов, Ж. Натан, а також науковці В. Хаджиніколов і К. Васілев. Зазначена робота ґрунтується на вказаних вище тенденціях інтерпретації діяльності С. Стамболова, а також чисельних штампах, які міцно закріпилися за державником.

Подальші дослідження внутрішньої і зовнішньої політики Регентської ради і першого самостійного уряду НЛП відбувалися в рамках методології і оцінок, запропонованих Д. Косевим і Х. Христовим. Так Д. Мічев у своїй дисертаційній роботі²² і одній із статей²³ повторив тезу про «народне невдо-

---

¹⁸ *Косев Д.* Начало на антируската политика на българската едра буржоазия и П. Р. Славейков // Исторически преглед. – 1948. – № 2. – С. 165–185.

¹⁹ Там само. – С. 171.

²⁰ *Христов Х.* Към характеристиката на Стамболовия режим // Исторически преглед. – 1951. – № 1. – С. 25.

²¹ История на България в два тома / Ред. комисия: Д. Косев, Х. Христов, Ж. Натан, В. Хаджиниколов, К. Васілев. – София, 1955. – Т. 2.

²² *Мичев Д.* Вътрешната политика на Стамболовия режим (1887–1894): дис. ... канд. ист. наук. – София, 1956.

²³ *Мичев Д.* Участието на българските социалисти в борбата против стамболовия режим // Известия на Института по история на БКП. – 1957. – № 1–2. – С. 47–78.

волення русофобським курсом “стамболовістів”», а Е. Бужашкі²⁴ про «австрофільську орієнтацію болгарської крупної буржуазії».

Тим часом в НРБ продовжувалася радянізація країни. Генеральний секретар Центрального комітету БКП Т. Живков усіляко демонстрував лояльність Москві, що проявилось у його неодноразових пропозиціях з приводу приєднання Болгарії до СРСР на правах шістнадцятої республіки. В умовах розгортання «холодної війни» офіційна лінія правлячої комуністичної партії була спрямована на затвердження у суспільстві ідеалів інтернаціоналізму та стійкого судження про негативну сутність Заходу з його буржуазним ладом. З огляду на все це націоналіст С. Стамболов, який прагнув зближення з Віднем і Лондоном, і надалі залишався негативним героєм. Водночас серед болгарської інтелігенції почали проявлятися незадоволення обмеженням свободи слова та ідеологічною зашореністю правлячого режиму. Наростали і роздратування політикою Радянського Союзу, результатом чого стало поширення антиросійських настроїв у суспільстві²⁵.

У другій половині 1960-х рр. керівництво правлячої в НРБ партії продовжувало підтримувати ініціативи Кремля. Деяка ж складова суспільства симпатизувала новій генерації політиків Чехословаччини, країни, яка взяла курс на побудову «соціалізму з людським обличчям». Приборкання «Празької весни» за допомогою військових підрозділів викликало обурення ліберально налаштованих болгар. Подібні настрої у першу чергу були характерними для молоді, в тому числі студентської, та спричинили спроби переосмислення минулого країни, зокрема діяльності С. Стамболова.

Історик К. Косев, котрий після закінчення у 1960 р. Софійського університету навчався в аспірантурі Академії наук, на-

---

²⁴ Бужашки Е. Д. Благоев и победата на марксизма в българското социалистическо движение (1885–1903 гг.). – София, 1960.

²⁵ Дечев С. Нежеланият Стамболов : Стамболов и стамболовизма в българската историография от средата на 50-те до края на 80-те години на ХХ век // Анамнеза. – 2010. – № 1. – С. 297.

писав статтю²⁶, в якій державник постає у вкрай суперечливому образі. З одного боку, в період участі у визвольному русі проти османської влади він був палким борцем за свободу свого народу, з іншого, під час регентства і прем'єрства проявив себе «жорстоким тираном». Автор не погоджується з деякими наявними в роботах Д. Косева і Х. Хрїстова та розповсюдженими твердженнями стосовно діяльності С. Стамболова. Наприклад, на відміну від знаних професорів, він висловив солідарність з переконанням Д. Благоева про широку соціальну базу режиму «стамболовістів»²⁷. К. Косев одним із перших порушив питання політичної спадщини колишнього регента і прем'єр-міністра. На його думку, зближення з буржуазними країнами Заходу, що розпочалося за правління С. Стамболова, мало трагічні наслідки для Болгарії, призвівши до двох національних катастроф.

1967 р. було надруковано історичний роман А. Беровські «Корона і кров»²⁸, який дуже швидко завоював популярність серед читачів. У цій книзі автор висловив вкрай сміливу для існуючого в НРБ устрою думку щодо скасування С. Стамболовим у Болгарії «лібералізму і демократії» заради більш важливих ідеалів – «збереження державності» від зазіхань Росії. У результаті глава Регентської ради/уряду постав у образі героя і патріота.

Звісно робота А. Беровські мала широкий резонанс. Історики, котрі популяризували офіційну версію минулого країни, вдалися до захисту власних тез та критики зухвалого автора. Зокрема Х. Хрїстов у рецензії на книгу звинуватив А. Беровські у повторенні застарілих «буржуазних і русофобських концепцій», а звеличення С. Стамболова, як «великого безкорисного патріота», назвав «ненауковим і політично шкідливим»²⁹.

---

²⁶ *Косев К.* Стефан Стамболов – бележит революционер и държавник // Младеш. – 1965. – Кн. 5–6. – С. 116–121.

²⁷ Там само. – С. 120.

²⁸ *Беровски А.* Корона и кръв. – София, 1967.

²⁹ *Хрїстов Х.* За историческата правда в книгата на Ал. Беровски «Корона и кръв» // Исторически преглед. – 1970. – № 3. – С. 106.

Отже, починаючи з середини 1960-х рр., болгарські вчені й представники громадськості почали робити перші несміливі кроки до переосмислення минулого країни, поставивши під сумнів деякі усталені, при цьому недостатньо аргументовані, тези визнаних класиків марксистської історіографії – Д. Косева і Х. Хрїстова. Втім необхідно відзначити, що це були лише поодинокі випадки. Теми, пов'язані з діяльністю С. Стамболова, в умовах комуністичного режиму розцінювались як вкрай контроверсійні, а тому не користувалися популярністю серед дослідників. І все-таки упродовж 1960-х в НРБ поступово формувалася нова генерація істориків, котра у подальшому відіграла значну роль у реабілітації С. Стамболова.

На початку 1970-х рр. Ц. Тодорова і А. Пантев опублікували роботи³⁰, в яких, хоч і не у категоричній формі, та все ж протиставили власні ідеї узвичаєним уявленням про політику Регентської ради і уряду на чолі зі С. Стамболовим. Ц. Тодорова розділила класові й економічні інтереси правлячого у Болгарії режиму, підкресливши, що вони час від часу по-різному впливали на зовнішній курс країни. Кредити, що їх кабінет міністрів отримував від британських, австрійських і німецьких банкірів, на її переконання, були не причиною і наслідком русофобського вектору міжнародної орієнтації Болгарії, а наміром у найкоротші терміни і на найвигідніших умовах запозичити кошти для погашення зовнішніх державних боргів, повернення іноземних позик попередньої влади та забезпечення сталого соціально-економічного розвитку й зміцнення обороноздатності князів-

---

³⁰ *Тодорова Ц.* Дипломатическа история на външните заеми на България : 1888–1912. – София, 1971; *Пантев А.* Англия, Германия и българският въпрос (август 1887 – март 1890) // Българо-германски отношения и връзки : Изследвания и материали. – София, 1972. – Т. 1. – С. 106–107; *Пантев А.* Англия и България в европейската криза през 1887 г. // Известия на Българското историческо дружество. – 1972. – Т. 28. – С. 91–116; *Пантев А.* Англия срещу Русия на Балканите (1879–1894). – София, 1972.

ства³¹. А. Пантев у своїх наукових працях відстоював тезу про те, що не антиросійські настрої С. Стамболова, а перш за все його диктаторські методи зумовили утворення у 1893 р. потужного опозиційного блоку, направленого проти політики прем'єр-міністра. Дослідник висловив також сміливе на той час твердження про відповідність зближення Софії і Лондона інтересам Болгарії³². Крім того, намагаючись осмислити політичну спадщину С. Стамболова, автор дотримувався позиції, від якої згодом відмовився – так само як і К. Косев та І. Панайотов вбачав причини катастрофи 1913 і 1918 рр. у виборі «стамболовістами» 1886 р. антиросійського курсу³³.

Тим часом настрої у болгарському суспільстві продовжували змінюватися. Про це свідчить поява кількох публікацій, котрі викликали чималий резонанс у НРБ. Усупереч несхваленню і спротиву більшості партійно-державної номенклатури 1973 р. була оприлюднена робота³⁴ Н. Генчева, в якій відкрито критикувався тоталітаризм і комуністична ідеологія, а також перевиданий двотомник С. Радева «Творці сучасної Болгарії», котрий з моменту свого першого надрукування на початку ХХ ст. вважався Євангелієм русофобства. Вказані новації безумовно вплинули на творчість істориків, особливо їх молодого покоління. Проте курс ЦК БКП на тісну співпрацю з Москвою залишався непохитним – 1974 р. Т. Живков у черговий раз заявив Кремлю про бажання Софії вступити до складу СРСР.

Упродовж другої половини 1970-х рр. тематика, пов'язана з діяльністю С. Стамболова, залишалася непопулярною. Серед вузького кола науковців, які її досліджували, можна назвати лише В. Ніколову, яка вивчала історію Народно-ліберальної

---

³¹ *Тодорова Ц.* Дипломатическа история на външните заеми на България : 1888–1912. – София, 1971. – С. 27.

³² *Пантев А.* Англия, Германия и българският въпрос (август 1887 – март 1890) // Българо-германски отношения и връзки : Изследвания и материали. – София, 1972. – Т. 1. – С. 106–107.

³³ *Пантев А.* Англия срещу Русия на Балканите (1879–1894). – София, 1972. – С. 96.

³⁴ *Генчев Н.* Левски, революцията и бъдещият свят. – София, 1973.

партії, захистивши 1976 р. кандидатську дисертацію з цієї проблематики. Її роботи³⁵ мали велике значення для переосмислення ініціатив «стамболовістів». Завдяки працям В. Ніколової склалися часткове уявлення про політичну спадщину державника, яку надалі намагалися втілити в життя його соратники і однопартійці упродовж 1894–1903 рр., особливо під час свого другого перебування при владі в 1899 р. у складі коаліційного уряду.

Важливою віхою у становленні версії стосовно ролі С. Стамболова в державотворчих процесах є опублікована 1981 р. чергова спільна праця³⁶ з історії Болгарії, авторами якої виступили представники молодієї генерації науковців – А. Фол, В. Гюзелев, Н. Генчев, К. Косев, І. Дімітров, А. Пантев, М. Лалков, К. Петров і Л. Огнянов. Політична криза 1886–1887 рр. характеризується у роботі як «обтяжлива і безглузда», а сформований після утворення державності партійний спектр, за твердженням вчених, став результатом діяльності різнорідних соціальних класів. Фактично дослідники, котрі працювали над книгою, повторили більшість тез Х. Хрїстова і Д. Косева щодо обґрунтування політичних процесів у Болгарії. Разом з тим спостерігаються і певні нововведення. Серед термінів, що застосовувалися істориками для відображення змін у болгарському суспільстві відповідно до тогочасних потреб і норм, почала фігурувати запозичена у західній методології дефініція «модернізація».

Позитивною стороною правління С. Стамболова автори вважають забезпечення кабінетом міністрів національної конкурентної переваги для рівноправної участі у міждержавній торгівлі, тобто – економічної незалежності Болгарії на між-

---

³⁵ *Николова В.* Към характеристиката на Народнолибералната партия (1894–1903) // Исторически преглед. – 1976. – № 2. – С. 69–81; *Николова В.* Народнолибералната партия и вътрешнополитическото развитие на България (1894–1903) // Проблеми на политическата история на България (1878–1944). – София, 1979. – С. 95–128.

³⁶ *Кратка история на България* / Под ред. на И. Димитров, М. Лалков. – София, 1981.

народній арені; заснування інститутів у галузях освіти, культури, комунікацій і охорони здоров'я; початок розвитку місцевого самоврядування та прискорення темпів урбанізації; розширення сфери впливу князівства у Македонії. Остання теза очевидно була пов'язана зі змінами політики НРБ стосовно національного питання*. Зближення Софії з Лондоном і Віднем, що відбувалося упродовж 1886–1894 рр., з точки зору дослідників не означало потрапляння Болгарії у залежність від Британської і Австро-Угорської імперій³⁷. При цьому «стамболовісти», на думку вченого А. Пантева, хибно оцінювали міжнародну ситуацію наприкінці XIX ст., ігноруючи той факт, що британсько-російський антагонізм у цей період поволі сходив нанівець³⁸.

Таким чином, поступово у болгарській історичній науці утворилися дві протилежні тенденції щодо інтерпретації політичної діяльності С. Стамболова. Перша, яку представляли молоді дослідники Н. Генчев, А. Пантев, К. Косев та інші, полягала у спробах частково «реабілітувати» державника. Друга зводилася до намагань закріпити сформований на зламі 1940–1950-х рр. та вже усталений погляд на вказану тему. Так Х. Христов 1981 р. опублікував чергову статтю³⁹, в якій продовжував наполягати на правильності власних тез та критикував американських спеціалістів з вивчення політики великих держав у Південно-Східній Європі Чарльза і Барбару Єславічей за представлену ними у своїй

---

* 1977 року Політбюро ЦК БКП сформулювало для болгаристики спеціальне завдання, яке полягало в пошуку історичних аргументів проти запровадженого у багатьох соціалістичних країнах, в тому числі й СРСР, напряму – македоністика. У липні наступного року Міністерство закордонних справ республіки опублікувало з цього приводу спеціальну декларацію (За всестранно развитие на българо-югославские отношения // Работническо дело. – 1978. – 24 юли), котра набула широкого розголосу серед громадськості та спричинила активізацію наукових досліджень македонського питання.

³⁷ Там само. – С. 260.

³⁸ Там само. – С. 262.

³⁹ Христов Х. За вътрешното развитие и външната политика на нова България // Исторически преглед. – 1981. – № 3–4. – С. 63–64.

роботі⁴⁰ характеристику С. Стамболова як видатного захисника національних інтересів.

Судження Х. Хрїстова у цілому підтримував історик С. Дамянов⁴¹, не погоджуючись з позицією С. Радева, котрий, як відомо, вважав зовнішню політику уряду С. Стамболова далекоглядною та направленою на захист інтересів вітчизни. При цьому С. Дамянов називав автора «Творців сучасної Болгарії» упередженим русофобом. Окрім того він негативно оцінив заходи кабінету «стамболовістів» щодо вирішення національного питання. Орієнтація на Відень і Лондон, на його думку, була невиправданою, адже призвела до зближення Санкт-Петербурга і Белграда, дала змогу Сербії розширити власну пропаганду в Македонії і Фракії та завадила реалізації омріяного Сан-Стефанського проекту⁴². Втім під час вибору Софією прозахідного зовнішньополітичного курсу автор не відкидає і прорахунки дипломатії Санкт-Петербурга: «Каульбарс продемонстрував відсутність почуття такту та ще й не врахував національного честолюбства болгар»⁴³, а також вказує на пасивне і безуспішне протистояння крупній буржуазії русофільської опозиції, хоча вона і представляла інтереси широких, проросійськи налаштованих верств населення⁴⁴.

Історик Т. Мітев, як і його колега С. Дамянов, у одній із своїх статей⁴⁵ намагався обґрунтувати правильність висновків Д. Косева і Х. Хрїстова стосовно політики колишнього регента і

---

⁴⁰ *Jelavich C. The Establishment of the Balkan National States, 1804–1920.* – Seattle, 1977.

⁴¹ *Дамянов С.* Великите сили и България през епохата на капитализма (1878–1944 г.) // Исторически преглед. – 1981. – № 3–4. – С. 73–94; *Дамянов С.* България във френската политика (1878–1918). – София, 1985.

⁴² Там само. – С. 76–77.

⁴³ *Дамянов С.* България във френската политика (1878–1918). – София, 1985. – С. 136.

⁴⁴ Там само. – С. 134.

⁴⁵ *Митев Т.* Политическата обстановка в първите години на Стамболовия режим и българските социалисти (1887–1891 г.) // Исторически преглед. – 1981. – № 2. – С. 52–74.

прем'єр-міністра. Посилаючись на спеціально підібрані цитати лідерів русофільських угруповань і соціал-демократії, він аргументував русофобську налаштованість болгарської торгово-промислової буржуазії.

Отже, у першій половині 1980-х рр. процес переоцінки діяльності С. Стамболова зіткнувся з низкою серйозних перешкод, котрі створювалися консервативно налаштованими представниками у середовищі професійних істориків. Вони діяли, аби догодити тогочасному керівництву НРБ, яке все ще продовжувало в усьому орієнтуватися на Москву. Однак такі дослідники як Р. Мішев, А. Пантев, С. Гринчаров, В. Ніколова, К. Косев наполегливо пропонували альтернативну точку зору. Для прикладу, Р. Мішев належним чином оцінив міжнародну діяльність першого самостійного уряду «стамболовістів»⁴⁶. На його думку, прем'єр-міністр зумів закласти основу для подальшої розбудови відносин з європейськими державами та залишив по собі цінне політичне багатство, яке мали можливість застосувати послідовники державника при втіленні в життя намічених цілей на міжнародній арені. При цьому, що є особливо важливим, Софії вдалося зберегти власну самостійність, уникнувши нав'язливої опіки Відня, на відміну від Сербії часів короля Мілана Обреновича⁴⁷.

---

⁴⁶ *Мишев Р.* България и Австро-Унгария в началните години на стамболовия режим (1887–1890 г.) // Исторически преглед. – 1980. – № 3. – С. 75–88; *Мишев Р.* Австро-Унгария и последните години на стамболовия режим (септември 1892 г. – май 1894 г.) // Изследвания по българска история. – Велико Търново, 1981. – С. 99–122; *Мишев Р.* Първата търговската спогодба между България и Австро-Унгария през 1890 г. // Известия на Державните архиви. – 1981. – № 42. – С. 115–130; *Мишев Р.* Българо-австро-унгарски военни отношения (1879–1900 г.) // Военноисторически сборник. – 1985. – Кн. 1. – С. 61–83.

⁴⁷ *Мишев Р.* България и Австро-Унгария в началните години на стамболовия режим (1887–1890 г.) // Исторически преглед. – 1980. – Кн. 3. – С. 88.

1981 р. на сторінках наукового журналу «Століття» було надруковано статтю⁴⁸ А. Пантева, в якій він першим серед болгарських істориків розглянув питання спадщини С. Стамболова. Проте, ввівши у науковий обіг це поняття, дослідник не надав чіткого пояснення, що саме вкладає в нього. Робота А. Пантева мала величезне значення для переосмислення діяльності політика. Застосовуючи популярну на той час на Заході теорію модернізації, вчений відстоював тезу про важливість ініціатив державника для прискорення процесу перетворення Болгарії на європейську країну з більш-менш конкурентоздатним господарством і розвинутою культурою, а також для вирішення на користь Софії македонського питання.

В іншій статті⁴⁹ А. Пантев ставить С. Стамболова в один ряд із такими прославленими представниками національно-визвольного руху, як Христо Ботев і Васил Левскі, вказуючи водночас і на фатальні рішення глави Регентської ради, що мали негативні наслідки – застосування терору проти своїх противників та введення на болгарський престол Кобурга.

С. Грінчаров у рецензії⁵⁰ на книгу С. Константа «Лисиця Фердинанд (1861–1948): Цар Болгарії» ставить під сумнів твердження Х. Хрїстова і Д. Косева про наявність у політикумі країни угруповань проавстрійського спрямування. На думку дослідника, «стамболовісти» були типовою прозахідною партією, яка виступала проти поширення впливу Санкт-Петербурга на Балканах та за більш тісну співпрацю як з Віднем, так і Лондоном, і Берліном⁵¹. У наступній своїй роботі⁵² історик продовжив до-

---

⁴⁸ *Пантев А.* Противоречивото наследство на Стефан Стамболов // Векове. – 1981. – № 5. – С. 69–77.

⁴⁹ *Пантев А.* Драмата на живия : Кой е Стефан Стамболов // Отечество. – 1982. – № 5. – С. 22–24.

⁵⁰ *Грінчаров С.* Рец. за: St. Constant. Foxy Ferdinand (1861–1948) : Tsar of Bulgaria. – London : Sidwick & Jackson, 1979 // Исторически преглед. – 1981. – № 6. – С. 111–116.

⁵¹ Там само. – С. 113.

⁵² *Грінчаров С.* Политическите сили и монархическият институт в България : 1886–1894. – София, 1984.

сліджувати період регентства і прем'єрства С. Стамболова. До безпосередніх заслуг автора варто віднести його спроби проаналізувати діяльність державного діяча з урахуванням тогочасної політичної культури у Болгарії. Крім того він охарактеризував зовнішній курс Росії після 1881 р. як реакційний, а тому спротив, здійснюваний С. Стамболовим, на думку С. Гринчарова, можна вважати цілком виправданим. Орієнтацію «стамболовістів» на країни Західної Європи вчений пояснює не стільки майновими інтересами торговельно-промислового класу, скільки переконаннями членів провладної політичної сили⁵³. Автор не погоджується і з розповсюдженою в історіографії НРБ тезою про різну соціальну опору буржуазних партій країни. З його точки зору всі вони відстоювали інтереси заможних класів суспільства, не відрізняючись за цим критерієм одна від одної.

В. Ніколова у своїй черговій статті⁵⁴ розглянула деякі особливості стосунків між Фердинандом і С. Стамболовим. Останній, на її думку, управляв жорстко і не без крайнощів, не залишаючи князю жодної можливості скористатися своїми конституційними правами. Однак після відставки С. Стамболова у 1894 р. його негативний образ багато у чому був створений русофілами з використанням надуманих фактів. У процесі агітації і пропаганди «народняки» і їх союзники часто безпідставно звинувачували державника в усіх бідах країни⁵⁵.

Вже згадуваний вище Т. Мітев, продовжуючи досліджувати діяльність С. Стамболова, відмовився від деяких власних попередніх суджень стосовно політика. В одній із робіт⁵⁶ він називає неформального державного діяча «першим серед представників

---

⁵³ Там само. – С. 27.

⁵⁴ *Николова В.* За ролята на монарха в политическия живот на България в края на XIX в. // Исторически преглед. – 1983. – № 6. – С. 53–64.

⁵⁵ Там само. – С. 55.

⁵⁶ *Митев Т.* Стефан Стамболов и българският национален въпрос от Освобождението до 1894 г. // Военноисторически сборник. – 1983. – № 1. – С. 35–50.

національно-визвольного руху 1870-х років», а також «найбільш комунікабельною особистістю болгарського істеблішменту». На думку історика, 1886 р. глава Регентської ради зробив усе від нього залежне, аби Софія і Санкт-Петербург зберегли існуючі з 1879 р. дипломатичні відносини⁵⁷. Забезпечене С. Стамболовим розширення впливу Болгарії у Македонії і Фракії автор називає другою після Об'єднання 1885 р. перемогою національної справи⁵⁸.

Так само як і Т. Мітев, важливу роль у переоцінці заходів першого самостійного уряду «стамболовістів» щодо вирішення національного питання відіграв К. Косев. У його статті⁵⁹, надрукованій 1984 р., С. Стамболов постає в образі послідовного борця проти резолюцій Берлінського конгресу 1878 р. Починаючи з участі у Кресненсько-Разложькому повстанні та закінчуючи відставкою з посади прем'єр-міністра країни, зазначає вчений, політик невпинно виступав за реалізацію Сан-Стефанського проекту.

Таким чином, у першій половині 1980-х рр. у болгарській історичній науці набирала оберти ревізіонізм щодо діяльності С. Стамболова. Це пояснювалося тим фактом, що в академічних колах НРБ, а також серед правлячої партійної номенклатури все більше осіб підтримувало націоналістичні погляди. Так, дехто із керівництва Болгарської академії наук, а саме П. Зарева і А. Балевські, були критично налаштовані по відношенню до політики Москви. Зрештою вказана ситуація створювала вченим більш-менш сприятливі умови для об'єктивного і неупередженого дослідження різних аспектів ведення С. Стамболовим зовнішньої і внутрішньої політики.

До 130-ї річниці від дня народження державника на його батьківщині у Велико-Тирново місцевий університет організував наукову конференцію, яка привернула велику увагу наукової спільноти країни. Її учасниками стали і згадувані нами К. Косев,

---

⁵⁷ Там само. – С. 38–39.

⁵⁸ Там само – С. 49.

⁵⁹ *Косев К.* Стефан Стамболов – патриотически прояви и политически страсти // Пламък. – 1984. – № 3. – С. 130–136.

А. Пантев та Т. Мітев. У доповідях, згодом опублікованих в спеціальному збірнику⁶⁰, вони у цілому повторили власні тези, представлені у більш ранніх наукових працях. К. Косев⁶¹ зобразив С. Стамболова захисником державності, котрий розпочав зближення з доволі «сумнівними союзниками» – Великою Британією і Австро-Угорщиною, а також ввів на княжий престол Фердинанда, що пізніше спричинило дві національні катастрофи. А. Пантев⁶² зазначав, що у період прем'єрства С. Стамболова двосторонні взаємини між Болгарією і Росією всупереч розриву дипломатичних відносин не припинилися, адже між країнами існував культурний обмін, який підтримувався неформальними контактуваннями. Історик Т. Мітев⁶³ нагадував про неодноразові зносини упродовж 1887–1894 рр. між Софією і Санкт-Петербургом з приводу можливого відновлення офіційних зв'язків.

Реабілітація С. Стамболова поступово набирала обертів. Важливим чинником середини 1980-х рр. стало залучення до цього процесу впливових функціонерів партійно-державного апарату, що стало наслідком помітної «лібералізації режиму зверху»⁶⁴. Так, І. Дімітров – заступник голови Болгарської академії наук і завідувач відділу ідеології та агітації при ЦК БКП,

---

⁶⁰ Стефан Стамболов – революционер и книжовник : Материали от Национална сесия, проведена на 5 декември 1984 г. – Велико Търново, 1988.

⁶¹ Косев К. Стефан Стамболов – революционер и държавник // Стефан Стамболов – революционер и книжовник : Материали от Национална сесия, проведена на 5 декември 1984 г. – С. 7–16.

⁶² Пантев А. Видян отблизо и далеч // Стефан Стамболов – революционер и книжовник : Материали от Национална сесия, проведена на 5 декември 1984 г. – С. 17–27.

⁶³ Митев Т. Някои недооценени аспекти на българо-руските политически отношения през периода на Стамболовото управление // Стефан Стамболов – революционер и книжовник : Материали от Национална сесия, проведена на 5 декември 1984 г. – С. 53–59.

⁶⁴ Валева Е. Л. Инакомыслие и оппозиция в Болгарии в 1980-е годы // Славяноведение. – 2012. – № 5. – С. 79.

1985 р. опублікував книгу⁶⁵, в якій відмовився від класового підходу при аналізі внутрішньополітичної боротьби у Болгарії, дав високу оцінку організації С. Стамболовим контр-перевороту в 1886 р., возвеличив князя Батенберга до істинного героя Об'єднання і сербсько-болгарської війни, ув'язав «русофобство» з політикою зміцнення державності й суверенітету. Водночас вчений стверджує, що національна політика останньої третини ХІХ ст. у довготривалій перспективі була провальною, адже призвела до катастроф 1913 і 1918 рр.

Втім процес переоцінки діяльності С. Стамболова не призвів до чіткої ідеологізації державника. Про це свідчать дослідження А. Пантева⁶⁶ і М. Манолової⁶⁷. Перший схилився до компромісної думки, що за розрив дипломатичних відносин у 1886 р. несли відповідальність як болгарська, так і російська сторона, а прем'єр-міністр упродовж свого правління зробив чимало стратегічних помилок. М. Манолова відзначила суперечливість образу С. Стамболова. З одного боку, він відвертий, принциповий і рішучий, з іншого – людина, котра втратила почуття такту і розважливості, що завжди є небезпечним для політика⁶⁸.

Важливе значення для розуміння спадщини державника має низка робіт⁶⁹ Ж. Попова, присвячена вивченню діяльності НЛП у 1903–1920 рр. Автор зосередив увагу на дослідженні зов-

---

⁶⁵ *Димитров И.* Преди 100 години: Съединението. Исторически очерк. – София, 1985.

⁶⁶ *Пантев А.* Стратегически измерения на българския въпрос 1886–1896 година // Военноисторически сборник. – 1987. – № 4. – С. 90–110.

⁶⁷ *Манолова М.* Парламентаризмът в България : 1879–1894. – София, 1989.

⁶⁸ Там само. – С. 219.

⁶⁹ *Попов Ж.* Проблеми на вътрешната политика на второто народнолиберално правителство (1903–1908) // Вътрешната политика на България през капитализма : 1878–1944. – София, 1980. – С. 83–114; *Попов Ж.* Народнолибералната Стамболовистката партия за взаимоотношенията на България с Великите сили (1903–1912) // Великите сили и Балканите в Ново и Най-ново време. – София, 1985. – С. 170–180; *Попов Ж.* Народнолибералната (стамболовистката) партия в България 1903–1920. – София, 1986.

нішнього і внутрішнього курсу організації, боротьбі за домінування між різними угрупованнями «стамболовістів», їх відносинах з іншими політичними силами. На жаль він не зробив напролюд надзвичайно важливий порівняльний аналіз ідеологічних засад партії у період перебування С. Стамболова біля керма держави та після його загибелі. При визначенні соціального складу і опори НЛП Ж. Попов погоджувався з положенням Х. Хрїстова і Д. Косева про торгово-промисловий буржуазний характер політичної сили.

1988 р. Р. Мішев опублікував монографію⁷⁰ на тему болгарсько-австрійських відносин. У ній історик представив читачеві декілька цікавих авторських думок щодо зовнішнього курсу «стамболовістів» у 1886–1894 рр. З його точки зору на формування антиросійських настроїв болгарської інтелігенції вплинуло негативне ставлення Санкт-Петербурга до возз'єднання князівства і Східної Румелії. При цьому дослідник не заперечував і наявність майнових інтересів, що їх переслідувало очолюване С. Стамболовим угруповання, переорієнтовуючи Софію на Захід. В аналогічному дусі написано книгу «Болгарія на роздоріжжі: Регентство (1886–1887)»⁷¹, в якій автор Р. Попов у розриві російсько-болгарських відносин звинувачує Регентську раду, а не царський уряд та покладає відповідальність за провал переговорів із Санкт-Петербургом восени 1886 р. особисто на її керівника.

Глибоке переосмислення діяльності регента і прем'єр-міністра представлене у працях⁷² В. Танкової. Вона першою заявила про наявність у болгарській історіографії неофіційної

---

⁷⁰ *Мишев Р.* Австро-Унгария и България (1878–1894) : Политически отношения. – София, 1988.

⁷¹ *Попов Р.* България на кръстопът : Регентството (1886–1887). – София, 1991.

⁷² *Танкова В.* Проблеми на организационното устройство и развитие на Народнолибералната партия (1886–1894) // *Векове.* – 1988. – № 5. – С. 21–30; *Танкова В.* Идеята за обявяването на националната независимост на България през 1887 г. // *Военноисторически сборник.* – 1989. – Кн. 3. – С. 28–38.

дискусії стосовно ролі С. Стамболова в державотворчих процесах, а також зробила поглиблений аналіз соціального складу й опори НЛП. Дослідниця переконливо довела, що відмінності світоглядів різних поколінь політиків більше вплинули на партійну диференціацію, аніж соціально-класова структура населення. Серед факторів, котрі визначали політичну ситуацію у Болгарії 1886–1894 рр., В. Танкова врахувала настрої і почуття громадськості, а також ірраціональні мотиви партійних лідерів. На її переконання, в авангарді основних процесів у державі перебувала не торгово-промислова буржуазія, а інтелігенція, яка і сформувала прошарок еліти.

«Перебудова» в СРСР безумовно позначалася на ситуації в НРБ. У суспільстві все гучніше лунали заклики до лібералізації правлячого режиму. На відміну від Польщі, Угорщини, Чехословаччини, громадянам Болгарії до кінця 1989 р. був притаманний скритий плюралізм, котрий, як зазначає російська дослідниця Є. Валева, не заявляв про себе значними публічними акціями⁷³. Натомість увага громадськості та вчених-істориків була прикута до болгарських демократичних традицій останньої третини ХІХ – початку ХХ ст. й особливостей методів реалізації влади у зазначений період. Тема діяльності С. Стамболова набула нового звучання. Вже неодноразово згадуваний І. Дімітров у своїй черговій роботі⁷⁴ протиставив авторитарного засновника НЛП і щирого демократа П. Каравелова. Своєрідною спробою навести ще один вагомий аргумент на користь безальтернативної болгарсько-радянської дружби стала доповідь⁷⁵ науковця, яку він виголосив під час конференції в Русе, присвяченої віковому ювілею бунту офіцерів-русофілів. Основною її тезою стало те, що перемога контр-перевороту 1886 р. на чолі зі С. Стамбо-

---

⁷³ Валева Е. Л. Инакомыслие и оппозиция в Болгарии в 1980-е годы // Славяноведение. – 2012. – № 5. – С. 79–80.

⁷⁴ Димитров И. За «Строителите на съвременна България» и за епохата, отразена в тази книга // Историята през погледа на очевидеца и изследвача. – София, 1990. – С. 69–86.

⁷⁵ Димитров И. Дело на чисти хора // Равносметка. – Пловдив, 1989. – С. 88–113.

ловим хоча і мала велике значення для ствердження болгарської державності, та все ж згодом призвела до остаточної втрати Македонії і Фракії.

Епоха НРБ залишила по собі чимало дискусійних питань щодо практик та ініціатив С. Стамболова. У першу чергу вони стосувалися зовнішньої політики, а також методів реалізації влади очолюваними ним спочатку Регентською радою, а згодом і урядом.

Після «оксамитової революції» 1989–1990 рр. інтерес до діяльності С. Стамболова значно зріс. По-перше, це було визначено недостатньою вивченістю окремих аспектів його політики, а по-друге, соціально-економічною, політичною і моральною кризами у болгарському суспільстві після подій наприкінці 1980-х рр. Все це зумовило необхідність пошуку орієнтирів у минулому країни, здатних обґрунтувати новий вектор розвитку Болгарії, яка ступила на шлях відродження національної держави та поступової прозахідної переорієнтації. С. Стамболов якнайкраще підходив на цю роль. Про нього почали писати біографічні й документальні романи⁷⁶, створювати сценарії для фільмів, регулярно святкувати річниці з дня народження, порівнювати із видатними діячами останньої третини ХІХ ст., на кшталт О. Бісмарка⁷⁷. Упродовж 1990-х рр. у багатьох містах і селищах країни з'явилися збудовані на його честь пам'ятники*, ім'ям державника названо вулиці й майдани.

С. Стамболов, як історична постать, перетворився на важливий елемент національної політики пам'яті, що з одного боку, призвело до зростання інтересу науковців до його діяльності, з

---

⁷⁶ Терзиев К. Стефан Стамболов. – София, 1993; Даскалов Х. След зигото : Стефан Стамболов. – София, 1994; Иванов Н. Избраникът : Исторически роман. – София, 1994; Иванов Н. Последните дни на Стефан Стамболов. – София, 1995.

⁷⁷ Петков З. За нашето героично минало // Всяка неделя. – 1993. – № 35. – С. 16–19; Петков З. Бисмарк на Балканите [Стефан Стамболов] // Новини плюс. – 1995. – № 14. – С. 14, 19.

* 1995 р. – у Софії і Велико Тирново, 1998 р. – у Пловдиві, 2002 р. – у місті Баня та селищі Самоводене.

іншого, створювало ситуацію, за якої негативні прояви заходів державника свідомо ігнорувалися вченими, журналістами і публіцистами, а посягання на однозначно позитивний образ цього діяча автоматично перетворювалося на скандал⁷⁸.

І все ж громадськість країни продовжувала неоднозначно сприймати С. Стамболова⁷⁹. Одні визнавали його національним героєм⁸⁰, інші залишалися прибічниками комуністичної версії трактування діяльності колишнього регента і прем'єр-міністра. Одностайною залишалася лише теза про суперечливість втілюваної ним політики⁸¹.

REFERENCES

1. Berovski, A. (1967). *Korona i krav*. Sofia. [in Bulgarian].
2. Biman, A. (1990). *Stambolov: Biografia*. Sofia. [in Bulgarian].
3. Blagoev, D. (1906). *Prinos kam istoriyata na sotsializma v Bulgaria*. Sofia. [in Bulgarian].
4. Blagoev, D. (1957). *Koy shte dade Stambolov v sad? Sachinenia*, (3), 153–156. [in Bulgarian].

---

⁷⁸ *Петров С.* Костов откъса съгмент от ореола на Стамболов // Труд. – 1995. – № 128. – С. 10–11.

⁷⁹ *Петров З.* Колоритна, амбициозна, противоречива личност : Стефан Стамболов – познаният и непознаният // Вечерни новини. – 1993. – № 75. – С. 3; *Петров П.* Преди и след Стамболов // Българска армия. – 1995. – № 13754. – С. 3.

⁸⁰ *Радев Т.* Щит и знаме на България : 97 г. от убийството на Стефан Стамболов // Македония. – 1992. – № 29. – С. 1, 6; *Радев С.* Делото на Стамболов през погледа на новото време // Земля. – 1994. – № 68. – С. 5; *Радев Т.* Държавникът, който посегне сърце на поет, но беше човек на дълга : 100 г. от гибелта на Стефан Стамболов // Демокрация. – 1995. – № 153. – С. 6; *Радев Т.* Достойнството на българина стои над всичко: непубликувани истини за семейството на Стефан Стамболов // Пари. – 1998. – № 121. – С. 10; *Радков Р.* Живков беше найгулемият след Стамболов // Народен глас. – Ловеч, 2005. – № 65. – С. 3.

⁸¹ *Петрова М.* Възвеличаваният и ручаният : 144 г. от рождението на Стефан Стамболов // Про & Анти. – 1997. – № 4. – С. 8.

5. Buzhashki, E. (1960) *D. Blagoev i pobedata na marksizma v balgarskoto sotsialisticheskoto dvizhenie (1885–1903 gg.)*. Sofia. [in Bulgarian].
6. Damyanov, S. (1985). *Bulgaria vav frenskata politika (1878–1918)*. Sofia. [in Bulgarian].
7. Damyanov, S. (1981). Velikite sili i Bulgaria prez epohata na kapitalizma (1878–1944 g.). *Istoricheski pregled*, (3–4), 73–94. [in Bulgarian].
8. Danev, S. (1992). *Memoari*. Sofia: Universitetsko izd-vo “Sv. Kliment Ohridskiy”. [in Bulgarian].
9. Daskalov, H. (1994). *Sled zigoto: Stefan Stambolov*. Sofia. [in Bulgarian].
10. Dechev, S. (2008). Nezhelaniyat Stambolov: Razhdaneto na novata interpretatsia za Stambolov i stambolovizma v balgarskata istoriografia v kraya na 40-te i nachaloto na 50-te godini na XX vek. *Anamneza*, (2). [in Bulgarian].
11. Dechev, S. (2010) Nezhelaniyat Stambolov: Stambolov i stambolovizma v balgarskata istoriografia ot sredata na 50-te do kraya na 80-te godini na XX vek. *Anamneza*, (1). [in Bulgarian].
12. Dimitrov, I. (1985). *Predi 100 godini: Saedinenieto. Istoricheski ocherk*. Sofia. [in Bulgarian].
13. Dimitrov, I. (1990). Za “Stroitelite na savremenna Bulgaria” i za epohata, otrazena v тази книга. In *Istoriyata prez pogleda na ochevidetsa i izsledvacha*. Sofia. [in Bulgarian].
14. Dimitrov, I. (1989). Delo na chisti hora. *Ravnosmetka*, 88–113. Plovdiv. [in Bulgarian].
15. Dimitrov, I., & Lalkov, M. (1981). *Kratka istoria na Bulgaria*. Sofia. [in Bulgarian].
16. Genadiev, P. (1991). *Stefan Stambolov: Istoricheski sluchai ot zhivota na balgarski politicheski deytisi*. Sofia. [in Bulgarian].
17. Genchev, N. (1973). *Levski, revolyutsiyata i badeshtiyat svyat*. Sofia. [in Bulgarian].
18. Grancharov, S. (1981). Rets. za: St. Constant. Foxy Ferdinand (1861–1948): Tsar of Bulgaria. London: Sidwick & Jackson, 1979. *Istoricheski pregled*, (6), 111–116. [in Bulgarian].
19. Grancharov, S. (1984). *Politicheskite sili i monarhicheskiyat institut v Bulgaria: 1886–1894*. Sofia. [in Bulgarian].
20. Grimm, E. (1924). K istorii rusko-bolgarskih otnosheniy. *Novyyi vostok*, (5), 68–85. [in Russian].
21. Grishina, R. (2008). *Liki modernizatsii v Bolgarii (beg trustsoy po peresechYonnoy mestnosti)*. Moscow. [in Russian].

22. Hristov, H. (1951). Kam karakteristikata na Stambolovia rezhim. *Istoricheski pregled*, (1), 19–49. [in Bulgarian].
23. Hristov, H. (1970). Za istoricheskata pravda v knigata na Al. Berovski “Korona i krav”. *Istoricheski pregled*, (3), 104–106. [in Bulgarian].
24. Hristov, H. (1981). Za vatreshnoto razvitiie i vanshnata politika na nova Bulgaria. *Istoricheski pregled*, (3–4), 63–64. [in Bulgarian].
25. Ivanov, N. (1994). *Izbranikat: Istoricheski roman*. Sofia. [in Bulgarian].
26. Ivanov, N. (1995). *Poslednite dni na Stefan Stambolov*. Sofia. [in Bulgarian].
27. Jelavich, C. & Jelavich, B. (1977). *The Establishment of the Balkan National States, 1804–1920*. Seattle. [in English].
28. Kinyapina, N. (1992). Bolgariya v balkanskoy politike Rossii (1886–1896 gg.). *Otechestvennaya istoriya*, (2), 43–55. [in Bulgarian].
29. Kosev, D. (1948). Nachalo na antiruskata politika na b'lgarskata edra burzhoaziya i P. R. Slaveykov. *Istoricheski pregled*, (2), 165–185. [in Bulgarian].
30. Kosev, D. & Hristov, H. (Ed.). (1955). *Istoria na Bulgaria v dva toma* (Vol. 2). Sofia. [in Bulgarian].
31. Kosev, K. (1965). Stefan Stambolov – belezhit revolyutsioner i darzhavnik. *Mladezh*, (5–6), 116–121. [in Bulgarian].
32. Kosev, K. (1984). Stefan Stambolov – patrioticheski proyavi i politicheski strasti. *Plamak*, (3), 130–136. [in Bulgarian].
33. Kosev, K. (1988). Stefan Stambolov – revolyutsioner i darzhavnik. Stefan Stambolov – revolyutsioner i knizhovnik. In *Materiali ot Natsionalna sesia, provedena na 5 dekemvri 1984 g.*, (pp. 7–16). Veliko Tarnovo. [in Bulgarian].
34. Kosik, V. (2006). Razmyishlenia o sudybah Bolgarii, Stefana Stambolova, gosudarstvennosti. In *Chelovek na Balkanah. Gosudarstvo i ego instituty: grimasyi politicheskoy modernizatsii (poslednyaya chetverty XIX – nachalo XX vv.)*, (pp. 117–124). Sankt-Peterburg. [in Russian].
35. Madzharov, M. (1936). *Ot samovlastie kam svoboda i zakonnost*. Sofia. [in Bulgarian].
36. Manev, M. (1946). Rolyata na balgarskata tsarkva v pomirenieto na Bulgaria s Rusia prez 1896. *Slavyanska misal*, (5), 23–32. [in Bulgarian].
37. Manolova, M. (1989). *Parlamentarizmat v Bulgaria: 1879–1894*. Sofia. [in Bulgarian].
38. Matveev, P. A. (1887). *Bolgaria posle Berlinskogo kongressa: Istoricheskiy ocherk*. Sankt-Peterburg. [in Russian].

39. Michev, D. (1956). *Vatreshnata politika na Stambolovia rezhim (1887–1894) (Candidate's thesis)*. Sofia. [in Bulgarian].
40. Michev, D. (1957). Uchastieto na balgarskite sotsialisti v borbata protiv stambolovia rezhim. *Izvestia na Instituta po istoria na BKP*, (1–2), 47–78. [in Bulgarian].
41. Mishev, R. (1980). Bulgaria i Avstro-Ungaria v nachalnite godini na ctambolovia rezhim (1887–1890 g.). *Istoricheski pregled*, (3), 75–88. [in Bulgarian].
42. Mishev, R. (1981). Avstro-Ungaria i poslednite godini na stambolovia rezhim (septemvri 1892 g. – may 1894 g.). *Izsledvania po balgarska istoria*, 99–122. Veliko Tarnovo. [in Bulgarian].
43. Mishev, R. (1981). Parvata targovskata spogodba mezhdu Bulgaria i Avstro-Ungaria prez 1890 g. *Izvestia na Derzhavnite arhivi*, (42), 115–130. [in Bulgarian].
44. Mishev, R. (1985). Balgaro-avstro-ungarski voenni otnoshenia (1879–1900 g.). *Voenoistoricheski sbornik*, (1), 61–83. [in Bulgarian].
45. Mishev, R. (1988). *Avstro-Ungaria i Bulgaria (1878–1894): Politicheski otnoshenia*. Sofia. [in Bulgarian].
46. Mitev, T. (1981). Politicheskata obstanovka v parvite godini na Stambolovia rezhim i balgarskite sotsialisti (1887–1891 g.). *Istoricheski pregled*, (2), 52–74. [in Bulgarian].
47. Mitev, T. (1983). Stefan Stambolov i balgarskiyat natsionalen vapros ot Osvozhdeniето do 1894 g. *Voenoistoricheski sbornik*, (1), 35–50. [in Bulgarian].
48. Mitev, T. (1988). Nyakoi nedootseneni aspekti na balgaro-ruskite politicheski otnosheniyat prez perioda na Stambolovoto upravlenie. In *Stefan Stambolov – revolyutsioner i knizhovnik: Materiali ot Natsionalna sesia, provedena na 5 dekemvri 1984 g.*, (pp. 53–59). Veliko Tarnovo. [in Bulgarian].
49. Natan, Zh. (1961). *Istoria ekonomicheskogo razvitia Bolgarii*. Moskow. [in Russian].
50. Nikolova, V. (1976). Kam karakteristikata na Narodnoliberalnata partia (1894–1903). *Istoricheski pregled*, (2), 69–81. [in Bulgarian].
51. Nikolova, V. (1979). Narodnoliberalnata partia i vatreshnopoliticheskoto razvitie na Bulgaria (1894–1903). In *Problemi na politicheskata istoria na Bulgaria (1878–1944)* (pp. 95–128). Sofia. [in Bulgarian].
52. Nikolova, V. (1983). Za rolyata na monarha v politicheskia zhivot na Bulgaria v kraya na XIX v. *Istoricheski pregled*, (6), 53–64. [in Bulgarian].
53. Ovsyanyiy, N. R. (1900). *Bolgariya i bolgariy*. Sankt-Peterburg. [in Russian].

54. Panayotov, I. (1945–1946). Avstria, Rusia i sadbata na Balkanite. *Istoricheski pregled*, (4–5), 482–512. [in Bulgarian].
55. Panayotov, I. (1968). Iz rusko-balgarskite otnoshenia prez Balkanskite voyni 1912–1913 g. *Izvestia na Instituta po istoria* (Vol. 20, pp. 53–92). Sofia. [in Bulgarian].
56. Pantev, A. (1972). Anglia i Bulgaria v evropeyskata kriza prez 1887 g. *Izvestia na Balgarskoto istoricheskoto druzhestvo*, (28), 91–116. [in Bulgarian].
57. Pantev, A. (1972). *Anglia sreshtu Rusia na Balkanite (1879–1894)*. Sofia. [in Bulgarian].
58. Pantev, A. (1972). Anglia, Germania i balgarskiyat vapros (avgust 1887 – mart 1890). In *Balgaro-germanski otnoshenia i vrazki: Izsledvania i materialy*. (T. 1, pp. 106–107). Sofia. [in Bulgarian].
59. Pantev, A. (1981). Protivorechivoto nasledstvo na Stefan Stambolov. *Vekove*, (5), 69–77. [in Bulgarian].
60. Pantev, A. (1982). Dramata na zhivia: Koy e Stefan Stambolov. *Otechestvo*, (5), 22–24. [in Bulgarian].
61. Pantev, A. (1987). Strategicheski izmerenia na balgarskia vapros 1886–1896 godina. *Voenoistoricheski sbornik*, (4), 90–110. [in Bulgarian].
62. Pantev, A. (1988). Vidyan otblizo i dalech. *Stefan Stambolov – revolyutsioner i knizhovnik: Materialy ot Natsionalna sesia, provedena na 5 dekemvri 1984 g.* (pp. 17–27). Veliko Tarnovo. [in Bulgarian].
63. Pashev, G. (1945). Tarnovskiyat mitropolit Kliment (Vasil Drumev) kato slavyanofil i rusofil. *Slavyanska misal*, (3–4), 31–42. [in Bulgarian].
64. Perry, D. (1993). *Stefan Stambolov and the Emergence of Modern Bulgaria, 1870–1895*. Durham. [in English].
65. Petkov, Z. (1993). Za nasheto geroichno minalo. *Vsyaka nedelya*, (35), 16–19. [in Bulgarian].
66. Petkov, Z. (1995). Bismark na Balkanite [Stefan Stambolov]. *Novini plyus*, (14), 14–19. [in Bulgarian].
67. Petrov, P. (1995). Predi i sled Stambolov. *Balgarska armiz*, (13754), 3. [in Bulgarian].
68. Petrov, S. (1995). Kostov otkaska sagment ot oreola na Stambolov. *Trud*, (128), 10–11. [in Bulgarian].
69. Petrov, Z. (1993). Koloritna, ambitsiozna, protivorechiva lichnost: Stefan Stambolov – poznaniyat i nepoznaniyat. *Vecherni novini*, (75), 3. [in Bulgarian].
70. Petrova, M. (1997). Vazvelichavaniyat i ruchaniyat: 144 g. ot rozhdenieto na Stefan Stambolov. *Pro & Anti*, (4), 8. [in Bulgarian].
71. Pogodin, A. L. (1910). *Istoria Bolgarii*. Sankt-Peterburg. [in Russian].

72. Popov, R. (1991). *Bulgaria na krastopat: Regentstvoto (1886–1887)*. Sofia. [in Bulgarian].
73. Popov, Zh. (1980). Problemi na vatreshnata politika na vtoroto narodnoliberalno pravitelstvo (1903–1908). In *Vatreshnata politika na Bulgaria prez kapitalizma: 1878–1944* (pp. 83–114). Sofia. [in Bulgarian].
74. Popov, Zh. (1985). Narodnoliberalnata Stambolovistkata partia za vzaimootnosheniyata na Bulgaria s Velikite sili (1903–1912). In *Velikite sili i Balkanite v Novo i Nay-novo vreme*. Sofia (pp. 170–180). [in Bulgarian].
75. Popov, Zh. (1986). *Narodnoliberalnata (stambolovistkata) partia v Bulgaria 1903–1920*. Sofia. [in Bulgarian].
76. Radev, S. (1910). *Stroitelite na savremenna Bulgaria: Tsaruvaneto na kn. Aleksandra 1879–1886* (T. 1). Sofia. [in Bulgarian].
77. Radev, S. (1911). *Stroitelite na savremenna Bulgaria: Regentstvoto* (T. 2). Sofia. [in Bulgarian].
78. Radev, S. (1994). Deloto na Stambolov prez pogleda na novoto vreme. *Zemlya*, (68), 5. [in Bulgarian].
79. Radev, T. (1992). Shtit i zname na Bulgaria: 97 g. ot ubiystvoto na Stefan Stambolov. *Makedonia*, (29), 1–6. [in Bulgarian].
80. Radev, T. (1995). Darzhavnikat, koyto posegne sartse na poet, no beshe chovek na dalga: 100 g. ot gibelta na Stefan Stambolov. *Demokratsia*, (153), 6. [in Bulgarian].
81. Radev, T. (1998). Dostoynstvoto na balgarina stoi nad vsichko: nepublikovani istini za semeystvoto na Stefan Stambolov. *Pari*, (121), 10. [in Bulgarian].
82. Radkov, R. (2005). Zhivkov beshe naygulemiyat sled Stambolov. *Naroden glas*, (65), 3. Lovech. [in Bulgarian].
83. Sakasoff, J. *Neoslavism, Balkan Federation and Social Democracy*. Retrieved from <https://www.marxists.org/history/etol/revhist/otherdox/balk/sakasoff.htm> [in English].
84. Sakazov, Ya. (1906). *Pogled varhu novata istoria na Bulgaria i myastoto na bolgarskite sotsialisti*. Sofia. [in Bulgarian].
85. Severtsev, P. (1923). Tsarskaya diplomatia na Balkanah (Iz vospominaniy). *Mezhdunarodnaya zhizny*, (1), 148–160. [in Russian].
86. Sidelnikov, S. I. (1939). Avantyura russkogo tsarizma v Bolgarii (1878–1896 gg.). *Uchyonyie zapiski Leningradskogo gosudarstvennogo universiteta: Seriya istoriya*, (T. 36, vyp. 3, pp. 145–180). [in Russian].
87. Snegarov, I. (1946). Ferdinand (1887–1918) i balgarskata tsarkva. *Duhovna kultura*, (8), 1–18. [in Bulgarian].
88. *Stefan Stambolov – revolyutsioner i knizhovnik: Materiali ot Nacionalna sesia, provedena na 5 dekmври 1984 g.* (1988). Veliko Tarnovo. [in Bulgarian].

89. Tankova, V. (1988). Problemi na organizatsionното ustroystvo i razvitie na Narodnoliberalnata partia (1886–1894). *Vekove*, (5), 21–30. [in Bulgarian].
90. Tankova, V. (1989). Ideyata za obyavyavaneto na natsionalnata nezavisimost na Bulgaria prez 1887 g. *Voенnoistoricheski sbornik*, (3), 28–38. [in Bulgarian].
91. Terziev, K. (1993). *Stefan Stambolov*. Sofia. [in Bulgarian].
92. Todorova, Ts. (1971). *Diplomaticheska istoria na vanshnite zaemi na Bulgaria: 1888–1912*. Sofia. [in Bulgarian].
93. Topalov, P. (1945–1946). Borbata na balgarskia narod za demokratichno ustroystvo i nezavisimost na Bulgaria (1878–1894). *Istoricheski pregled*, (4), 435–481. [in Bulgarian].
94. Tretyyakova, P. N. & Nikitina, S. A. (Ed.). (1954). *Istoria Bolgarii* (T. 1). Moskow. [in Russian].
95. Valeva, E. (2012). Inakomyislie i oppozitsiya v Bolgarii v 1980-e godyi. *Slavyanovedenie*, (5), 79–80. [in Russian].
96. Yotsov, Ya. (1947). Klasi i partii u nas do 1923 godina. *Istoricheski pregled*, (2), 177–193. [in Bulgarian].
97. Yotsov, Ya. (1951–1952). Kam karakteristikata na “narodnyashkoto” upravlenie(1894–1899). *Istoricheski pregled*, (2), 123–142. [in Bulgarian].